

TÜRK MÜSLÜMANLIĞI

PROF. DR. E. SEMİH YALÇIN*

Türkler, Emevilerin Maveraünnehir'e girmesiyle birlikte İslamiyetle tanışmışlar¹ ve VIII ila X. yüzyıllar arasında, gruplar hâlinde İslamiyete girmişlerdir.² Türklerin Müslüman olma süreci yaklaşık üç buçuk asırda tamamlanmıştır.³ Türkler, İslamiyet'i küçük gruplar hâlinde değil, âdeta toplu bir şekilde benimsemişlerdir.⁴ Bulgar Devleti, Karahanlılar ve Gazneliler gibi ilk Müslüman Türk devletleri ise ancak X. yüzyıldan itibaren görülmeye başlamıştır. Türkler İslamiyeti, herhangi bir zorlamaya maruz kalmadan, kendi rızalarıyla benimsemişlerdir. Bunda İslamiyetten önceki dinlerinin, İslamiyetle ortak birçok yönünün bulunması etkili olmuştur.⁵

Araplar, kendi içlerinden doğan İslamiyeti çabuk kabul ederek hızla yaymışlar, fakat aynı süratle siyasi sahada zayıflamışlardır. İranlılar ise İslamiyeti biraz da İslam ordularının İran'ı fethi neticesinde arzuları hilafına kabullenmiş ve bunun neticesinde de Şiilik adıyla bilinen farklı bir anlayış ortaya koymuşlardır. Türklerin İslam'a geçmesi ise yukarıdan aşağıya doğru ve zorla değildir. İslamiyet gönüllü ve tedricî olarak halk kitleleri tarafından benimsenmiş

Türkler İslamiyeti, herhangi bir zorlamaya maruz kalmadan, kendi rızalarıyla benimsemişlerdir. Bunda İslamiyetten önceki dinlerinin, İslamiyetle ortak birçok yönünün bulunması etkili olmuştur.

* TBMM Gaziantep Milletvekili.

olup çoğunlukla sivil karakter arz etmiştir. İslam'ın geniş kitlelere aktarılmasının bu özümseme neticesinde mümkün olduğunu ifade etmek mümkündür.⁶ Türklerin İslamiyeti kendi iradeleriyle benimsemeleri, bu dini kabullenirken kompleksiz biçimde öğrenmelerine, samimi olarak taassuptan uzak bir dinî hayat sürmelerine imkân tanımıştır.⁷ Türk Müslümanlığının öne çıkan diğer bir niteliği de hoşgörü ve tasavvufi derinliğe sahip olmasıdır.⁸ Bu durum İslamiyeti benimserken yaşanan sürecin doğal sonucudur.

İslam dini, Türkleri yeni bir hayat mücadelesine sevk etmiştir. Bu mücadele, Türklerin "i'la-yı kelimetullah" uğruna üç kıtada mücadele etmesiyle neticelenmiştir.⁹ Bir yandan İslam'ın koruyuculuğunu üstlenerek Haçlı Seferlerine

Türklerin Müslüman olmasıyla, Türk kültürü ve İslam dininin değerleri birleşmiş, neticede de Türk-İslam medeniyeti doğmuştur.

karşı mücadele etmişler, diğer yandan da İslam dinini tüm dünyaya yaymışlardır. Tüm bunlara ek olarak gaza anlayışıyla da Müslümanların hâkim olduğu toprakları genişletmişlerdir. Gaza kavramı önemlidir. Zira bu kavram Türklerin asker ruhuyla kaynaşan bir olgu olarak ortaya çıkmaktadır. Hatta Hz. Peygamber bir hadisinde "Türkler size dokunmadıkça, sakın siz de onlara dokunmayın!" diyerek Türklerin İslam'ın yayılmasında icra ettiği fonksiyonun önemine işaret etmiştir. Ayrıca Türklerle ilgili olduğu kabul edilen başka hadisler de vardır.¹⁰

Türklerin İslamiyeti kabul etmesi; İslam, Türk ve dünya tarihi açısından dönüm noktasıdır. İslamiyeti kabul eden Türkler, İslam dünyasının koruyuculuğunu, bayraktarlığını ve liderliğini üstlenmiş, İslamiyeti millî bir din olarak kabul etmişlerdir. Bu minvalde batıda Haçlı Seferlerine, doğuda ise Moğol

akınlarına karşı mücadele etmişlerdir. Türkler İslamiyeti Hindistan'a, Balkanlar'a, Kafkaslar'a ve Afrika'ya kadar uzanan geniş bir coğrafyaya yaymışlardır.

Türklerin Müslüman olmasıyla, Türk kültürü ve İslam dininin değerleri birleşmiş, neticede de Türk-İslam medeniyeti doğmuştur. Bilim, sanat ve edebiyat alanında gerçekleşen İslam Rönesansı, Türkler sayesinde yaşanmıştır. Bilim ve sanat alanlarında, bugün dahi önemini koruyan insanlar yetişmiş¹¹, sayısız ve paha biçilemeyecek eserler ortaya konulmuştur. Bu büyük medeniyet, diğer milletleri, dinleri ve kültürleri de etkilemiştir.

Türkler, İslamiyeti benimsedikten sonra eski örf ve âdetlerini büyük ölçüde korurken, eski âdet, gelenek ve efsanelerini İslami motiflerle yeniden şekillendirmişler, böylece İslam kültürü ile Türk kültürünü yoğurmuşlardır. Türklerin İslam'a ters düşmeyen, eski dinlerinden kalan bazı alışkanlıklarını korumaları

neticesinde “Türk Müslümanlığı” doğmuştur.¹² Türklerin İslam’la hemhâl olmaları sonucunda, özellikle Osmanlı Döneminde Anadolu’da hemen hemen hiç anılmayan “Türk” kelimesi, Batı’da Müslüman’ın eş anlamlısı olarak kullanılır hâle gelmiştir.¹³ Müslümanlığı seçmiş bir Batılıya, İsfahan’da ya da Fas’ta olmuş olsa bile, “Türk olmuş.” denmesi bu yüzdendir.¹⁴ Hristiyan Araplardan rahatlıkla sözü edilebilirken [Gagavuzlar istisna olmak üzere] Hristiyan Türk tabirine yer verilmemiştir. Buna karşılık Türkler, kökenlerini Hz. Nuh’un oğlu Yafes’in soyuna bağlamışlardır. Dede Korkut hikâyelerindeki Tepegöz tiplmesinde İslam ile eski dinleri arasındaki ilişkiler sergilenmiştir.¹⁵

Türk Müslümanlığı, bir din değildir. Türklerin İslam’ı algılama, yorumlama ve yaşama tarzının ifadesidir. O nedenle Türk Müslümanlığını ayrı bir din olarak görülmesi, dinî bir kavram olarak kullanılması yanlıştır.

Türk Müslümanlığı, bir din değildir. Türklerin İslam’ı algılama, yorumlama ve yaşama tarzının ifadesidir.¹⁶ O nedenle Türk Müslümanlığını ayrı bir din olarak görülmesi, dinî bir kavram olarak kullanılması yanlıştır. Türk Müslümanlığı denildiği vakit, İslam’ın özünden uzaklaştığı anlaşılmalıdır. Çünkü İslam ilahî bir dindir ve temel değerleri yine aynıdır; kimse tarafından değiştirilemez. Müslümanlık ise İslam’ın yorumlanmış şeklidir. Burada devreye insan faktörü girdiği için, Müslümanlık kavramı çeşitlilik gösterebilir.

Zaman zaman İslam ile Müslümanlık kelimeleri birbirinin yerine kullanılmakta, bu ise birtakım karışıklıklara sebebiyet vermektedir. Bunların arasındaki nüansı belirtecek olursak bu karmaşıklıkta da ortadan kaldırmayabiliriz. “İslam” kelimesi soyut anlamı ile bir din olarak temel kaynaklarındaki yazılı biçimiyle İslam dinini yani onun inanç, ibadet, ahlak vs. esaslarını işaret eder. “Müslümanlık” kelimesi ise İslam dininin tarihsel süreç içinde, kendilerine “Müslüman” denilen toplumlarca yorumlanarak pratiğe aktarılmış, yaşanmış, nihayetinde “kültürleşmiş”, dolayısıyla birbirine çok benzeyen yahut taban tabana zıt denecek kadar farklı olan şekillerin adıdır. Bu değerlendirme “İslam’ı ırk ya da ulus temeline indirgemek” değildir. Aksine İslam dünyasındaki fiilî durumu anlamamıza, çözümlememize ve açıklayabilmemize yardımcı olacak bir bakış açıdır. Dolayısıyla sosyolojik olarak tek değil, birçok Müslümanlık vardır. Bir diğer deyişle: İslam tek ve semavidir, Müslümanlık ise beşerî ve çeşitlidir.¹⁷

Türk Müslümanlığı, bir din değildir. Türklerin İslam’ı algılama, yorumlama ve yaşama tarzının ifadesidir. O nedenle Türk Müslümanlığını ayrı bir din olarak görülmesi, dinî bir kavram olarak kullanılması yanlıştır.

Bütün ilahî dinlerde olduğu gibi İslam'da da insanüstü bir öz vardır. Bununla birlikte İslam da diğer ilahî dinler gibi insanlar tarafından uygulanarak beşerî bir boyut kazanmıştır. Yani insanüstü olan dinin teorisi, pratiğe dökülmek suretiyle beşerileşmiştir. Buradan hareketle dünyanın hiçbir yerinde yalnızca nazariye olarak kalan bir din olmadığı sonucunu çıkarabiliriz. Genel bir ifadeyle insan hayatında din, farklı toplumlar tarafından tatbik edilerek kültürel bir boyut kazanır. Bu doğrultuda bir Arap, Fars vs. Müslümanlığı ne kadar doğal ise Türk Müslümanlığı da o kadar doğaldır ve sosyolojik bir realitedir. İslam'ın yorum ve tatbikatında farklı kültürlerin etkisiyle bazen zihniyet boyutunda, çoğunlukla da pratikte oluşan farklılıkları ve bütün bunların meydana getirdiği tarzları temsil

Türk Müslümanlığı, Arap Müslümanlığı gibi kavramları getirir. Ancak dikkat edilmesi gereken bir nokta var ki Türk İslam'ı diye bir şey yoktur, Türk Müslümanlığı vardır.

eden, İslam'ın "Müslümanlık" boyutudur.¹⁸ Bu noktada İslam'ın özüne sadık kalmak şartıyla, itikat ve amelde çeşitli yorum zenginlikleri ortaya çıkar ki bu da Türk Müslümanlığı, Arap Müslümanlığı gibi kavramları getirir. Ancak dikkat edilmesi gereken bir nokta var ki Türk İslam'ı diye bir şey yoktur, Türk Müslümanlığı vardır. Nasıl ki, iki biber çeşidi de aynı güneşten enerji almalarına rağmen yaratılış programlarındaki farklılıklar sebebiyle sonuçta biri tatlı diğeri acı biber oluyorsa, milletler de ayırt edici temel özellikleri sebebiyle, aynı dini kabul etmelerine rağmen, dinî hayatlarında bazı önemli farklılıklar ortaya koyarlar. Dolayısıyla, Arapların kültürlerine ve coğrafyalarına göre içerik ve biçim kazanan bir Arap Müslümanlığından, Farslıların kültür ve coğrafyalarına göre içerik ve biçim kazanan bir Fars Müslümanlığından bahsetmek ne kadar doğal

ise, Türk milletinin kültür ve coğrafyasına göre muhteva ve şekil kazanan bir Türk Müslümanlığından bahsetmek de o kadar doğaldır.¹⁹

Yine belirtmekte yarar var ki; Müslüman milletler her ne kadar kendi algılayış ve kültür yapılarına göre bir Müslümanlık anlayış ve tarzı oluştururlarsa oluştursunlar, temelde onlara Müslüman dedirten, onları İslam dairesi içinde görmeye, nitelermeye sebep olan kaideler asla ve asla değişmez.²⁰ En basit ifadeyle bugün, Pakistan'da yaşanan İslam ile Azerbaycan'da yaşanan İslam'ın, Türkiye'de yaşanan İslam ile İran'da yaşanan İslam'ın birbirinden farklı olduğu göze çarpar. Meseleyi daha da açacak olursak; teoride Türk, İran ya da Arap Müslümanlığı olmadığı hâlde, toplumlar arasında İslam'a ters düşmemek kaydıyla algılama, yorumlama ve uygulama zenginlikleri görülmektedir. Hatta aynı ülkedeki farklı illerde bile, dinin yaşanması bakımından çeşitli farklılıklar olabilir

mektedir.²¹ Fas'tan Endonezya'ya kadar İslam dünyası gezildiği zaman kültürleşmiş Müslümanlıklar ve bunlar arasındaki az ya da çok farklılıklar görülecektir. Bu inkâr edilemeyecek, sosyolojik bir gerçektir. Bu çerçevede "Türk Müslümanlığı", "Arap Müslümanlığı" veya "Fars Müslümanlığı" denilen kavramlardan bir ırk, bir ulus temelinde oluşturulmuş İslam modellerini anlamak ve bunlara bu yönde anlamlar yüklemek tamamen yanlış olur.²²

Ancak burada şu nokta unutulmamalıdır: Müslüman milletler ne kadar kendi algılayış ve kültürel yapılarına göre bir Müslümanlık anlayış ve tarzı oluştururlarsa oluştururlar, temelde onlara Müslüman dedirten, onları İslam dairesi içerisinde görmemize ve nitelememize sebep olan birtakım temel inanç ve prensipler vardır ki, hangi millete, ırka ya da mensuba mensup olurlarsa olsunlar, yine de onları ortak birtakım duygularla evrensel bir İslam üst kimliğinde birleştirir ki bunun adına "İslam ümmeti" denir. Türkiye'de günümüzde dahi laik kesimin olduğu kadar, siyasal İslamcılarının da anlamadıkları, kavrayamadıkları "ümmet" kavramı asıl ve gerçek anlamıyla budur. İslam'daki ümmet kavramı sanıldığı aksine siyasal birliği değil, inanç ve kültür birliğini yansıtır. Şayet tarih ve sosyoloji iyi bilinmezse, bu kavramlara ideolojik eğilimler doğrultusunda yanlış anlamlar yüklenirse, dönem dönem ülkemizde de görülen gereksiz tartışmalar yaşanır.²³

Türk Müslümanlığındaki "Türk" kavramı, sırf Türk ırkını değil; tıpkı Türk milliyetçiliğinde olduğu gibi aynı dili konuşan, aynı ülküyü ve Türk kültürünü benimseyen ve paylaşan insanların benimseydiği kavramı ifade etmektedir. Bazı kesimler, Türk Müslümanlığı kavramınının 28 Şubat sürecinden sonra doğduğunu iddia etmektedir. Bu yanlış bir teşhistir. Çünkü bu kavram sosyal bir olgudur, sosyolojik bir kavramdır ve Türklerin İslamiyeti benimsediği andan itibaren çeşitli evrelerden geçerek olgunlaşmıştır.

Milliyetçi söylemlerin önem kazandığı Osmanlı Devleti'nin son zamanlarında özellikle Ziya Gökalp ve Yahya Kemal gibi aydınların İslam'ın Türklere özgü üstün yaşayış tarzı üzerinde fikir ürettiklerini görmek mümkündür.²⁴ Ziya Gökalp, Türkçülüğün din alanında da olması gerektiğini savunmuş ve din alanında Türkçülüğün, din kitaplarının(Kur'an-ı Kerim'in), hutbelerin, vaazların ve duaların Türkçe olması ile mümkün olacağını öne sürmüştür.²⁵ Yeni devlet, Ziya Gökalp'in işaret ettiği gibi laikliği benimsemiş, ezanı ve ibadeti Türkçeleştirmiş-

Türk Müslümanlığındaki "Türk" kavramı, sırf Türk ırkını değil; tıpkı Türk milliyetçiliğinde olduğu gibi aynı dili konuşan, aynı ülküyü ve Türk kültürünü benimseyen ve paylaşan insanların benimsediği kavramı ifade etmektedir.

tir. Bu gibi girişimler, Türk Müslümanlığını öne çıkararak millileşme çabalarının göstergesidir.²⁶ Bu da bize Türk Müslümanlığının 28 Şubattan sonra doğmadığını göstermektedir. Dolayısıyla Türk Müslümanlığı mefhumu, son dönemde baş gösteren suni gelişmelerin değil, Türklerin İslamiyeti kabulüyle başlayan sürecin doğal mahsulüdür. Zaten var olan Türk Müslümanlığı, Türkiye’de Cumhuriyetin ilan edilmesiyle iyice belirginleşmiştir.²⁷

Türk Müslümanlığının son dönemlerde ABD’nin Büyük Orta Doğu Projesi bağlamında Orta Doğu ülkelerinin demokratikleşmesinde mutedil bir Müslümanlık modeli olarak öne sunulup tartışıldığını belirtmekte de yarar var.²⁸ Bu noktada dikkat edilmesi gereken önemli bir husus, özellikle son 7 yıldır Batı tara-

Türk Müslümanlığı ne ılımlı ne de radikal İslam’la aynıdır. İslam’ı yozlaştıran bu zararlı telakkilere karşı, günümüzde daha çok ön plana çıkarılması gereken güçlü bir alternatiftir.

rafından dayatılmaya çalışılan “ılımlı İslam” ve “radikal İslam” akımlarının farklı amaçlara yönelik kullanılmak istenmesidir. Her iki anlayış da İslam’la alakalı değildir. Türk Müslümanlığı ne ılımlı ne de radikal İslam’la aynıdır. İslam’ı yozlaştıran bu zararlı telakkilere karşı, günümüzde daha çok ön plana çıkarılması gereken güçlü bir alternatiftir.

“Türk Müslümanlığı” kavramını besleyen değişik temeller bulunmaktadır. Bunlardan biri ve belki en tartışmasız olarak kabul edilecek olanı, toplumların sosyolojik olarak çeşitli coğrafi, ırki ve başka kültürel farklılıklarına bağlı olarak, dinin inanç ve yaşayış boyutlarının farklı görünümlere bürüneceği dolayısıyla sosyal bir değişime uğrayacağı düşüncesidir. Hemen bütün dinler için bu durumun az ya da çok bir geçeklik özelliği taşıdığı görülmektedir.²⁹

Aynı şey diğer dinler ve milletler için de geçerlidir. Mesela Tanzanya’da Hz. İsa’yı resmetmek isteyen bir zenci, onu kıvrıkcık saçlı ve siyah tenli olarak hayal eder. Ya da Hz. Meryem’in Hollanda’da yapılan resmi ancak mavi gözlü ve sarı saçlı olabilir. Bu değişiklik yalnızca bölgesel farklılıklardan kaynaklanmamaktadır. Aynı zamanda yüzyıllar boyunca milletlerin din anlayışındaki, değişimlerinden de etkilenmektedir. Hristiyan kültüründe çok önemli bir yeri olan Noel Baba, paganların gün dönümü dolayısıyla yaptıkları ayinlerden kalma bir simgedir. Ayrıca İran Şia’sının derinliklerinde de Zerdüştilik ve Manihaizmden kalma çizgiler olduğunu iddia eden birçok yazar vardır.³⁰ Müslümanlarca kutsal sayılan Hicaz bölgesinde yaşayan insanlarda da eski Mısır’ın ve Sümerlerin, Asurların ve Babillerin inançlarından, kültürlerinden kalma bazı izlere rastlanılmaktadır.³¹

Türkler, Müslüman olmadan önce de bir devlet teşkilatına, bir töreye, ahlaka ve hukuk sistemine sahiptiler. Müslüman olduktan sonra bu değerlerin İslam'a aykırı olanlarını terk ettiler. Ancak İslam'a aykırı olmayanlarını da İslam ile zenginleştirdiler ve yeni bir terkibe ulaştırarak, yeni bir hayat üslubu kazandılar. Bu kültürel bir olgudur. Mesela, namaz kılmak için bir mekân gerekir. İslâm'ın öngördüğü şartları taşımak şartıyla Türk'ün, Arap'ın, Acem'in vs. farklı mimaride, farklı tezyinatta camileri teşekkül etmiştir.³² Mimariden musikiye, mutfak kültüründen ev döşemesine, aile hayatından mahalle hayatına, sanatın her dalında ve sosyal hayatın her unsurunda, "İslam'a tam uygun"; bununla birlikte millî geleneklerin, törenin, ahlakın, coğrafi ve hatta iklim farklılıklarının yer aldığı, özü İslam, kiblesi tek ancak kültürel dokusu renkli ve böylece İslam âleminin zenginliği olan farklı yapılar, farklı üsluplar, farklı kültürler oluşmuştur.³³

Mesela türbe ve kümbetler, İslam mimarisine Türklerin bir yeniliği olarak gelmiştir. Müslüman Türklerle o kadar özdeşleşmiştir ki, Türklerin fetrettiği yerlerde yapılan türbe ve kümbetler, yakın çevrenin Türkleşmesini de beraberinde getirmiştir. Buna ek olarak hat sanatı ve mimariye yansımaları, minyatür sanatı, ebru sanatı, çini ve cam işçilikleri gibi faaliyetlerde Türklerin geliştirdikleridir. Bunlar Türk Müslümanlığının somut örnekleridir.³⁴ Ayrıca Müslümanların çeşitli mevlitleri vardır; fakat hepsi birbirinden farklıdır. Maksat, Peygamber'imiz Hz. Muhammed'i anmaktır. Farklı dillerde, farklı nağmelerle farklı kültür eserleri teşekkül etmiştir. Aynı şekilde hat sanatında, Kur'an tecvidinde ve kıraatinde, nakkaşlıkta, tezyinde, tezhipte, çinicilikte, oymacılıkta, vitrayda, minyatürde, edebiyatta ve folklorda, destanlarda, mânilerde, ninnilerde, halk deyişlerinde, atasözlerinde ve kültürün bütün dallarında İslami değerlere bağlı kalarak zaman ve mekân içinde farklılıklar oluşmuştur. Bunu İslam tabii ve uygun görür. Aynı şekilde İslami algılayışlarda da farklılıklar görülebilir. Türk Müslümanlığında ileri düzeyde ve dengeli bir Peygamber sevgisi vardır. Türkler için Hz. Muhammed sadece bir din tebliğcisi değil, bunu da kapsayan çok daha fazla bir anlam taşımaktadır. O, Türkler için âdeta her şey olmuştur ve peygamber sevgisi aşk derecesine varmıştır.³⁵ Bu nedendir ki Türkler de benzeri olmayan bir mevlit geleneği vardır. Yine aynı nedenden dolayı Türklerin çoğunluğu Hanefi mezhebini benimsemiştir ve Türkler sünnete son derece önem verirler. Türkler İslamiyeti genellikle sade, temiz, açık, basit ve aydınlık bir şekilde algı-

Türkler, Müslüman olmadan önce de bir devlet teşkilatına, bir töreye, ahlaka ve hukuk sistemine sahiptiler. Müslüman olduktan sonra bu değerlerin İslam'a aykırı olanlarını terk ettiler.

lamışlar, bazı Müslüman ülkelerde olduğu gibi birilerine, topluma ve devletine düşmanlık ve hınc vesilesi yapmamışlar, ibadetlerini ve amellerini de nümayiş üslubuna büründürmeksizin, hayatlarının tabii bir parçası şeklinde gösterişsiz yaşamışlardır. Bu hayat üslubunda sevgi ve hoşgörü hâkimdir. İşte bunların özetine kültürel bir bütünlük içinde Türk Müslümanlığı denilebilir.³⁶

Görülmektedir ki her millet kabul ettiği dini, kendi tarihinden gelen bazı örfler, âdetler, inanışlar ve temayüllerle yoğurmuş ve ortaya millî benliğinin damgasını taşıyan bir din yorumlaması çıkmıştır.³⁷ Buna ek olarak; İslamiyet'te, bazı durumlarla ilgili net cevap bulunulamaması hâlinde İslam'a ters düşmemek kaydıyla kıyasa gidilmektedir. Bu gibi durumlarda genellikle örf ve âdetlere başvurulmaktadır.

Türk Müslümanlığında ileri düzeyde ve dengeli bir Peygamber sevgisi vardır. Türkler için Hz. Muhammed sadece bir din tebliğcisi değil, bunu da kapsayan çok daha fazla bir anlam taşımaktadır.

İslami hükümler ile örf ve âdetler arasında kalındığında ise kesinlikle İslami hükümler tercih edilmektedir. Bu uygulamada, doğrudan olmasa da Türk Müslümanlığı çerçevesinde değerlendirilebilir. Tekrar etmekte yarar var ki, özellikle, İslam dini için farklılıklar yalnızca uygulamadadır. Ve bu uygulamalar İslam'a ters düşmeyen uygulamalardır. İslam'ın özüyle asla ters düşmemektedir. Sadece benimseyen milletlerin coğrafi, iktisadi ve sosyal şartlarına göre farklı uygulamaları görülmüştür.

Tüm bu uygulamalar, milletten millete farklılık gösterdiği gibi, aynı ülkenin farklı illerinde de değişik şekillerde yansiyabilir. Mesela Mardin'de yaşanan bir Kurban Bayramı ile Hacı Bektaş'taki ya da Taksim'deki Kurban Bayramları farklı koşullarda yaşanan bayramlardır.³⁸ Anadolu'nun birçok yerinde, hâlen, sembolik küçük taşlarla yağmur duasına çıkılmakta; romantizmayı tezekle iyileştirmeye çalışmakta; cin çarpmasına karşı bazı tedbirler almakta; ölünün kırkını kutlamaktadır. Bu gibi birçok inanış eski Türk inancından kalmadır.³⁹

Türk Müslümanlığı ötekine karşı hoşgörülü, cami ile kiliseyi veya havrayı yan yana yaşatmaktan gocunmayan, kendinden emin bir Müslümanlıktır.⁴⁰ Osmanlı Devleti de bunun gereği olarak, İslam hukukuna ve geleneğine uygun olarak diğer dinlere karşı hoşgörülü davranmıştır. Farklı dinlere mensup insanlar birlikte barış ve güvenlik içinde Osmanlı hâkimiyetinde yaşamışlardır.⁴¹ Bu süreç günümüzde Türkiye'de de görülmektedir. Zira ülkemizde de farklı inançlara sahip insanlar, bu ülkenin vatandaşı olarak özgürce, barış ve güvenlik içerisinde yaşamaktadır.

Türk Müslümanlığı, tarihî ve sosyolojik olarak diğer milletlerin Müslümanlık tarzları gibi doğal ve meşrudur. Türklerin asırlarca kazandıkları yetenekleri sahip olduğu derin estetik anlayışını da hesaba katarsak aynı zamanda istisnai- dir de. Bu gerçek eski dünya karasından Asya ve Avrupa'nın büyük bir bölü- münde tecrübe edilen binlerce yıllık birikim ve gelişimin, son bin yılda İslam'la yoğrulması; ondan ilham ve ruh alması ve âdeta onunla taçlanmasıyla meydana gelmiştir.⁴²

Sonuç itibarıyla Türk Müslümanlığı, diğer Müslümanlıklardan farklı özel- likleri olan bir İslam yorumudur. Bu yorumu ifade ederken kavramlara yüklen- en anlamların çok önemli olduğunu vurgulamak gerekir. Türk Müslümanlığı kavramı ile Türk İslam'ı kavramı aynı olmayıp; Türk Müslümanlığı Türklerin İslam dinini pratik hayatta ve düşünce dünyasında nasıl yorumladığını ifade eder. Bu kavram tarihî ve sosyolojik gerçeklere uygun olarak ele alınmalıdır. Bu şekilde ele alındığı takdirde, Aleviliğin Türk Müslümanlığı ya da Sünniliğin Emevi Müslüman- lığı olduğu gibi yanlış anlaşılmanın önüne geçilir ve her iki anlayışında Türk Müslümanlığının iki farklı yorumu olduğu gerçeği görülür.⁴³

Cumhuriyetin ilanından beri tartışılmasına rağmen, İslam tartışmaları hâlâ bilimsel bir platforma oturtulamamış ve ideolojik deformasyondan kurtulamamıştır. Söz konusu tartışmaların bilimsel bir platforma oturtulamamış ve ideolojik deformasyon- dan kurtulamamış olması Türkiye'ye çok zaman kaybettirmiş ve toplumun çeşitli kesimleri arasında büyük bir kutuplaşma olmasına sebep olmuş, top- lumsal uzlaşmayı zorlaştıran bir engel olarak ortaya çıkmıştır.⁴⁴

Bu nedenle bugün bütün kesimler, artık bu gerçeği görerek, inanç boyutunu bireyin kendine bırakmalıdır. İslam'ı, Türk toplumundaki siyasi, toplumsal ve kültürel alanda, her türlü ideolojik ön yargıdan kurtarmalı ve İslam'ın inanan- inanmayan herkesçe doğru anlaşılmasını sağlamalıdır. Bu sağlandığı takdirde ül- kemizde uzun zamandır sürüp giden devlet ve toplum, elit tabaka ve halk arasındaki sürtüşme noktalarından biri kalkacak, tabiri caizse, Türkiye'nin ba- şını ağrıtan önemli bir problemin çözümüne doğru ciddi bir adım atılmış ola- caktır. Tek olan hakikatin ve onun bilgisinin, farklı, çok ve çoğulcu yansımaları pekâlâ olabilir. Bu çoklukta birliği ifade eder. Kuşkusuz İslam, yaşadığı koşullara ve karşılaştığı durumlara göre çeşitli şekillerde adlandırılabilir. Burada problem

Cumhuriyetin ila- nından beri tartışılmasına rağmen, İslam tartışmaları hâlâ bilimsel bir plat- forma oturtula- mamış ve ideolojik defor- masyondan kur- tulamamıştır.

sanki iki farklı din varmış gibi bir hataya düşmektir. Oysa bu hata farklı söylemler ve bu söylemlerin sunumlarından kaynaklanmaktadır. Yoksa öğretinin kökeniyle ilgili temel ayrımlar değildirler. Dolayısıyla da Arapların, Farşlıların, Hintlilerin, Türklerin vb. aynı ve bir tek İslam'ı benimsemeleri; fakat birbirinin tıpatıp aynısı olmayan Müslümanlıkları olabilir. Hatta bu millet ve halkların Müslümanlıkları da kendi içlerinde bazı farklılıkları da pekâlâ barındırabilir. Bu sosyal bir gerçekliktir. İşte bu farklı Müslümanlık anlayış ve yaşantılarının tümü gerçekte "Müslümanlık" denen bir deneyim zenginliğini yansıtmaktadır.⁴⁵

Türkiye'de, özellikle son yıllarda bazı çevrelerde Alevilik için, "Türk Müslümanlığı"; Sünnilik için de "Arap Müslümanlığı" değerlendirilmesi yapılmıştır,

Türkiye'de, özellikle son yıllarda bazı çevrelerde Alevilik için, "Türk Müslümanlığı"; Sünnilik için de "Arap Müslümanlığı" değerlendirilmesi yapılmıştır, yapılmaktadır.

yapılmaktadır.⁴⁶ "Bektaşî ve Aleviliğin gerçek Türk Müslümanlığı" olduğu açıklamaları özellikle 16-18 Ağustos 1998 tarihinde yapılan Hacıbektaş Veli törenlerinde (Dönemin Başbakanı Mesut Yılmaz'ın da aralarında bulunduğu) üst düzey siyasetler tarafından dile getirilmiştir.⁴⁷ Zaten Alevi-Bektaşî kökenli yazar-siyasetçi tarafından dile getirilen bu söylem, Sünniliğin Emevilerce meydana getirilmiş, Arap ve Fars kültürünün izlerini taşıdığını dile getiren söylemleri de beraberinde getirmektedir.⁴⁸ Ancak herkes tarafından bilinmektedir ki Sünnilik, iddia edildiği gibi Emevi Arap Müslümanlığı değildir. Üstelik Emeviler döneminde zulmün muhatabı yalnızca Ehl-i Beyt mensupları değil, tüm Hâşimi soyudur. Ayrıca Emeviler Döneminde Sünni-Şii ayrımınızın büyük bir halk çoğunluğu şiddetli zulüm ve eziyetlere maruz kalmıştır. Söz konusu durum

Emevilerin Sünni oluşundan değil, siyaset ve yönetim anlayışlarından kaynaklanmaktadır. Dolayısıyla bu meseleler sağlam bir sosyolojik ve tarihsel perspektiften incelenmelidir. Bu şekilde, bu tür tezlerin propaganda amaçlı, tepkisel tezler olduğu görülecektir.⁴⁹

Bir diğer açıdan devletin en üst düzey siyasetçi ve bürokratlarının böyle bir söylemde bulunmaları, devletin kendi vatandaşlarını resmen ikiye bölmeye anlamına gelmektedir. Laik, demokratik ve çağdaş olduğunu her fırsat da dile getiren devletin, vatandaşlarını bu şekilde ikiye ayırması kabul edilemez.⁵⁰ Bu değerlendirme sağlıklı değildir ve kötü sonuçlar doğurur. Çünkü bu değerlendirmeye göre Sünnilik gerçek Türk Müslümanlığı değildir sonucunu çıkarmaktadır. Bu açıdan, söz konusu değerlendirme sağlıklı değildir ve art niyetlidir. İki mezhep arasındaki farklılıkları, ayrıştırmayı doğurur. Ancak ilk değerlendirme iki mez-

hep arasında temel farklılıkların olmadığını göstermek ve Aleviliğin dışlanması gerektiğini belirtmek açısından yapılıyorsa ve bu şekilde anlaşılıyorsa sorun yoktur. İkinci değerlendirme külliye yanlıştır. Netice olarak Türklerin uyguladığı Alevilik de Sünnilik de Türk Müslümanlığı tanımını kapsamaktadır / kapsamalıdır. Çünkü her iki yorumda, Müslümanlığın Türkler tarafından yorumlanmasıdır. Aradaki yorum farklılığı; birinin Türk Aleviliği, diğerinin de Türk Sünniliği olarak isimlendirilmesinden ibarettir. Ancak her ikisi de Türk Müslümanlığıdır. Ayrıca bu kavramın sosyolojik olarak değil de politik ve ideolojik olarak değerlendirilmesi, kullanılması da bir o kadar yanlıştır. Bize göre Türk Müslümanlığı bütün kesimleri kucaklayan bir anlayışın ürünüdür.

Mesele özetlenecek olursa Türk Müslümanlığı, yalnız Alevilikten, Bektaşilikten ibaret değildir. Türk Müslümanlığı bir madalyona benzetilirse, bu madalyonun bir yüzünü Alevilik-Bektaşilik, diğer yüzünü de Sünnilik oluşturur. Çünkü Türklerin yaşadığı Sünnilik de Alevilik de millî kültürden beslenir, çevre kültürlerden de etkilenir; ayrıca dünya Müslümanlığıyla da evrensel bağları vardır. Alevilik ve Sünnilik; Türk Müslümanlığının, daha doğru bir ifadeyle, "ulusal din" anlamında değil ama tarihsel ve sosyolojik anlamda "Türkiye Müslümanlığı"nın tarihsel ve aktüel boyutunu oluşturan iki yorumudur. Siyasiler, aydın ve bürokratlar, Türkiye'nin bu gerçeğini sosyolojik bir yaklaşımla analiz edip anlamaya çalışmalı, birinin yerine diğerini tercih edip iki kesimi birbirine hasım hâle getirmekten, birini diğerinin aleyhine manipüle etmekten sakınmalıdır.⁵¹

Türkiye'de bütün kesimleri kucaklayan bir anlayışın ürünü olarak gördüğümüz Türk Müslümanlığı, toplumumuzu etkisi altına alan kimlik gerilimine karşı en akılcı uzlaşma çaresidir. Kanaatimizce, mevcut sorunları atlatmada yapıcı ve etkin bir rol oynayabilir.

Türkiye'de bütün kesimleri kucaklayan bir anlayışın ürünü olarak gördüğümüz Türk Müslümanlığı, toplumumuzu etkisi altına alan kimlik gerilimine karşı en akılcı uzlaşma çaresidir. Kanaatimizce, mevcut sorunları atlatmada yapıcı ve etkin bir rol oynayabilir. Türk Müslümanlığı, Sünni-Alevi, laik-Müslüman türünden derin sosyal ayrışma ve zıtlıkların sebebi olarak değil, aksine toplumun çeşitli kesimleri arasında, bir uzlaşma aracı olarak işlev görebilir. Kuşkusuz bunun temel bir göstergesi Türk toplumunun bu tarihî kültürel birlikteliği

Türkiye'de bütün kesimleri kucaklayan bir anlayışın ürünü olarak gördüğümüz Türk Müslümanlığı, toplumumuzu etkisi altına alan kimlik gerilimine karşı en akılcı uzlaşma çaresidir. Kanaatimizce, mevcut sorunları atlatmada yapıcı ve etkin bir rol oynayabilir.

vaktiyle hazmetmiş ve zengin bir kültüre sahip olmasıdır. Geçmişte İslam adına emsalsiz bir amaç üstlenen Türkler, bugün de tarihle bağını koparmadan, tecrübelerinin de yardımıyla, İslam'ı kendilerine has üsluplarıyla yeniden yorumlayıp, gelecekte de dünya konjonktüründe etkin ve güçlü bir rol oynayabilirler. Ne var ki sadece düzleştirici modernlik formuyla bunun başarılması mümkün olmadığı gibi, dayatılmaya çalışılan diğer form ve kullanılan enstrümanlar da bu yorumu ortaya koyabilecek zenginlikte görülmemektedir. Türk Müslümanlığı, kendine has yorumunu doğal seyri içinde kendisi üretebilecek yeterliliktedir. Bu yorum, tüm diğer İslam yorumlarını dışlayıcı değil, aksine hepsini kucaklayacak tarzda, Kur'an'ın evrensel mesajlarını öne çıkaran birleştirici, çağdaş dünyayı anlayan ve İslam'ı iyi bir temsille anlatabilen yeni bir yorum olmalıdır.⁵²

Sonuç olarak Türk Müslümanlığı kavramının kullanımı sosyolojik olarak doğrudur ve Türklerin tarihî süreç içerisinde, İslamiyetten ne anladıklarını, İslam'ın yoruma açık yanlarını nasıl yorumladıklarını, hayatlarına nasıl tatbik ettiklerini ihtiva eder. Elde ettiğimiz bulgulardan da yararlanarak Türk Müslümanlığını şöyle tanımlaya biliriz: “Türk Müslümanlığı” naklin yanında rasyonel düşünceye de önem veren, dengeli bir peygamber sevgisi olan, cihat kavramını aksiyon anlamında hayat gayesi edinmiş, samimi ve toleranslı bir İslam yorumudur.⁵³ ■

¹ Türkler İslamiyetle ilk kez, Arapların İran'ı fethetmesiyle karşılaşmışlardır. Emevilerin Maveraünnehir'i fethetmeleriyle Türkler ile Araplar arasında doğrudan temaslar başlamıştır.

² Arpağuş, Hatice Kelpetin (2001), **Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları**, İstanbul: Çamlıca Yayınları, s. 76.

³ **Yeni Türk Müslümanlığı**, Şaka Matbaası, 1948, s. 8.

⁴ İnan, Abdulkadir (1976), **Eski Türk Dini**, Ankara, s. 199.

⁵ Türklerin İslam öncesi dini hayatları; tek tanrılı olması ve ahiret, cennet, ceennem gibi inançları barındırması bakımından İslam'la benzeşiyordu. Bunun yanında ruhun temizliği, kurban gibi inanç konuları ve hırsızlık, yalancılık, temizlik, adalet, iffet gibi ahlaki ve sosyal konulardaki temel benzerlikler, İslamiyet'in kabulü noktasında önemli yakınlık kriterlerini oluşturmaktadırlar. Ayrıca bu konu hakkında bakınız: Güney, Ünver Güngör, Harun **Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dinî Tarihi**, Rağbet Yayınları, İstanbul 2003; Turgut Akpınar, **Türk Tarihinde İslâmiyet**, İstanbul 1994.

⁶ Bayram Kahraman, “**Türk Müslümanlığı'nın Sosyolojik Boyutları**”, (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü) s. 76.

⁷ Kahraman, “**Türk Müslümanlığı'nın Sosyolojik Boyutları**”, s. 76.

⁸ Eren, Mehmet Ali (1997), “Türk Müslümanlığı”, **Aksiyon**, Sayı: 154, s. 30.

⁹ Kitapçı, Zekeriya (1991), **İslam Tarihi ve Türkistan**, 2. Baskı, İstanbul: Boğaziçi Yayınları, s. 42.

¹⁰ Kitapçı, **İslam Tarihi ve Türkistan**, s. 176-180.

¹¹ Bunlardan birkaçı Ebû Mansur Maturidi, Muhammed b. İsmail Buhari, İmam-ı Gazali, Mevlâna Celaleddin-i Rumi, Kaşgarlı Mahmud, Farabi, Bruni, İbni Sina.

¹² Türk Müslümanlığının itikadı mimarı, Büyük Türk âlimi İmam Ebu Mansur Maturidi'dir. Semerkant'a bağlı Maturid kasabasında yetişen Maturidi, diğer büyük itikat imamı olan Hasan El Eş'âri'den, o dönemin sıcak tartışma konusu olan “Allah'ın zât'ı ve sıfatı” konusunda ayrılmaktadır. Aradaki ayrılık Yaradan ile yaratıklar arasındaki ilişkileri değerlendirmede önemli bir etkiye

sahip olmuştur. Eş'ari "Allah'ın zât'ı ve sıfatı birbirinden ayrıdır." anlayışını savunurken; Maturidi "İlahî zat ve sıfat, birbirinin ne aynıdır ne de gayrıdır." değerlendirmesini yapmıştır. Basitmiş gibi görünen bu farklılık, hayatın ve onun ayrılmaz bir parçası olan bilimin itikada bağlı olarak yaşandığı ve yapıldığı o dönemlerde önemli gelişmeleri de beraberinde getirmiştir. Eş'ari'nin yolunda yürüyenler (genellikle Araplar); içinde yaşadığımız âlemi, sıfatların yansımaları ile oluşan bir gölge âlem olarak algılamışlar ve gerçek hayatın, Zât tecellisiyle oluşan âhiret hayatı olduğunu kabul etmişlerdir. Bu bakış açısının etkisiyle bu âlemde mevcut olan fiziksel ve toplumsal olgular üzerinde araştırma yapmak, tefekkür etmek beyhude işler olarak görülmüş, İslam'ın ilk yıllarında büyük bir atılım gösteren bilimsel çalışmalar birdenbire durmuş, medreselerde sadece ahiret bilgilerini içeren dersler verilmeye başlanmıştır. Hâlbuki Türk âlimi Maturidi, yaratılmışları, Yaradan'ı anlatan O'ndan mesajlar taşıyan birer âyet, işaret olarak kabul ettiği için, bilimsel çalışmalar Türkistan'da durmamış, olanca hızıyla gelişmiştir. Yaratıkta Yaradan'ı görmeyi teşvik eden bu bakış açısı, yaratılmışların en şerefli olan insana büyük bir değer kazandırmıştır. Dolayısıyla insanı sevmek, hoş görmek, insana hizmet etmek ve nihayet "her gördüğünü Hızır bilmek" inancı, Tanrı'yı her yerde hazır ve nazır bilmeyi de beraberinde getirmiştir. Çoklukta birliği, yaratıkta Yaradan'ı, halkta Hakk'ı aramak ve görmek Türk-İslâm Tasavvufunun da temel bakış açıları oluşturmuştur. Böylece Türk-İslâm Tasavvufunda, Ahmet Yeseviler, Şah-ı Nakşibendiler, Yunuslar, Mevlanalar, Hacı Bektaş Veliler, Hacı Bayram Veliler, Akşemseddinler ve daha nice alp erenlerin yetiştiği verimli bir iman ve amel ortamı oluşmuştur. Etem Manaslı, "Bilgi Toplumunda Dinin Yükselen Değeri ve Türk Müslümanlığı", 2023, S. 41, s. 54; Denilebilir ki, Ebu Hanife ve İmam-ı Maturidi Türk Müslümanlığı'nın rasyonel düşünce boyutunun, Ahmed-i Yesevi ise tasavvufi ve hoşgörü boyutunun mimarlarıdır; Sait Başer, **Yahya Kemal'de Türk Müslümanlığı**, Seyran Yayınları, İstanbul 1998, s. 202-232; Maturidi Hakkında Bakınız: **Ebü Mansur Semerkandî Mâturîdî (862-944) [Makaleler]**, Erciyes Üniversitesi Gevher Nesibe Tıp Tarihi Enstitüsü, Kayseri 1986; Sönmez Kutlu, İmam Maturidi ve Maturidilik, Kitabiyat, Ankara, 2003; Hatta Osmanlı Devleti'nin gerileme nedenlerinden biri olarak, Maturidilikten Eşariliğe kayılmasını ileri sürenlerde vardır.; Ayrıca Türk Müslümanlığı kavramını ilk kez Yahya Kemal Beyatlı kullanmıştır. bk. Eren, M. Ali "Türk Müslümanlığı", **Aksiyon**, S. 154, s. 28.

¹³ Tarihte Türk kelimesinin ilk defa kullanılışı Göktürkler zamanında olmuştur. Kavram Türk soyuna mensup ve Türkçe konuşan bütün topluluklar için kullanılır olmuştur ve güçlü, kuvvetli ve olgun anlamlarına gelir. Şahin, Muhammet (1999), **Türk Tarihi ve Kültürü**, Ankara: Gündüz Yayınları, s. 9; Türk kelimesi cins isim olarak güç, kuvvet anlamlarına gelmektedir ve bu anlamıyla Çin kaynaklarında rastlamak mümkündür. Bu anlamıyla zamanla yaygınlaşarak, Türk soyundan gelen, Türkçe konuşan, Türk kültürüne bağlı bütün toplulukların umumi adı haline gelmiştir. Kafesoğlu, İbrahim (1999), **Türk İslam Sentezi**. Baskı, İstanbul: Ötüken Yayınları, s. 12.

¹⁴ Ayrıca Ümit Alparslan bu konuda şu yorumu yapmaktadır: "*Türk kelimesi sadece bir ırkın adı değil, özellikle Haçlı Seferleri sonunda, bilhassa 1517'den itibaren Osmanlı döneminde Fas'a kadar bütün Müslümanların İslami kimliklerini tarifte Batı tarafından kullanılan bir kavram olmuştur. Her ne kadar Türklerin içerisinde az da olsa Hristiyan, Yahudi, Şaman ve Budist olsa da Türk isminin yanında İslam'ın vâsfedici olarak kullanılmasına ihtiyaç duyulmamıştır. Sadece, Müslüman olmayanlardan bahsederken mensup olduğu dini grup ismi bir istisna olduğu için kullanılmıştır.*" Ümit Alparslan, "Neden Türk Müslümanlığı", Köprü, Bahar 99, S. 66, s. 50.

¹⁵ Güngör, Harun Günay, Ünver (1998), **Türk Din Tarihi**, Kayseri: Laçın Yayınları, s. 284.

¹⁶ Nasıl ki Mezhepler, bir din değilse ve dinin, dine ters düşmemek kaydıyla yorumlanış biçimi, zenginliğiye, Türk Müslümanlığı da bu şekildedir.

¹⁷ Ocak, Ahmet Yaşar (2003), **Türkler, Türkiye ve İslam**, 6. Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 152.

¹⁸ Açıkgöz, "Türk Müslümanlığı'nda İslam ile Bütünleşen Türk Kültür Motifleri", s. 40-41.

¹⁹ Manaslı, "Bilgi Toplumunda Dinin Yükselen Değeri ve Türk Müslümanlığı", s. 53.

²⁰ Türk Ocakları Merkez Heyeti'nden, "İslam Dini ve Türk Müslümanlığı", s. 10; Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, s. 152-153.

- ²¹ Hatemi, Hüsrev “Türk Müslümanlığı”, **Türk Edebiyatı**, S. 305, s. 12.
- ²² Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, s. 153.
- ²³ Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, ss. 153-154.
- ²⁴ Aktay, Yasin “Farklılık Politikaları ve Türkiye Müslümanlığı”, **İslâmiyât**, C.5, Sayı:4, Ekim-Aralık 2002, s. 44.
- ²⁵ bk. Ziya Gökalp (1979), **Türkçülüğün Esasları**, İstanbul s. 164.
- ²⁶ Belirtmekte yarar var ki, günümüzde de, Türk Milliyetçilerinin söylemleri [doğrudan bu terimi kullanmasalar da], Türk Müslümanlığı kavramı ile örtüşmektedir. Bu söylemlere örnek vermek gerekirse: “Hıra Dağı kadar Müslüman, Tanrı Dağı kadar Türk’üz.”; “Milliyetçiliği reddeden bir dincilik anlayışı ile İslamiyete düşman bir milliyetçilik anlayışı, bize yabancıdır.”; “Türklük gurur şuurı İslam ahlak ve fazileti”; “Türklük kanımız, İslam canımız”... bk. Alparslan Türkeş (2002), **9 Işık**, Ankara: Emre Yayınları, Alparslan Türkeş (2002), **Temel Görüşler**, Ankara: Emre Yayınları, S. Ahmet Arvasi (2008), **Türk İslam Ülküsü**, İstanbul: Bilge Oğuz Yayınları.
- ²⁷ bk. Jaschke, Gotthard **Yeni Türkiye’de İslamlık**, Ankara 1972, s. 39-41.
- ²⁸ Çimen, Ali “İslam + demokrasi = Büyük Ortadoğu mu?”, **Zaman**, 23 Ağustos 2004.
- ²⁹ Aktay, “Farklılık Politikaları ve Türkiye Müslümanlığı”, s. 41.
- ³⁰ Akdemir, “Yahya Kemal ve Türk Müslümanlığı”, s. 26.
- ³¹ Çelik, Ali (1995), **İslam’ın Kabul veya Reddettiği Halk İnançları**, İstanbul s. 151.
- ³² Bu Konu Hakkında bk. Açıköz, Özkan “Türk Müslümanlığı’nda İslam ile Bütünleşen Türk Kültür Motifleri”, **Türk Dünyası Araştırmaları**, S. 140, s. 27-42.
- ³³ Türk Ocakları Merkez Heyeti’nden, “İslam Dini ve Türk Müslümanlığı”, s. 10.
- ³⁴ Açıköz, “Türk Müslümanlığı’nda İslam İle Bütünleşen Türk Kültür Motifleri”, s. 42.
- ³⁵ Hocaoğlu, “Türk Müslümanlığı Üzerine Bazı Notlar”, s. 16.
- ³⁶ Türk Ocakları Merkez Heyeti’nden, “İslam Dini ve Türk Müslümanlığı”, s. 11.
- ³⁷ Akdemir, Rızâ “Yahya Kemal ve Türk Müslümanlığı”, **Türk Yurdu**, S. 152, s. 26.
- ³⁸ Hatemi, “Türk Müslümanlığı”, s. 12.
- ³⁹ Aydın, Erdoğan (2008), **Nasıl Müslüman Olduk?**, 24. Baskı, İstanbul: Kırmızı Yayınları, s. 358-359; Eski Türk inançlarından kalma inanışlar ve İslamiyet’in Türkler tarafından uygulanması hakkında ayrıca bk. Arpağuş, **Osmanlı Halkının Geleneksel İslam Anlayışı ve Kaynakları**, s. 76-84.
- ⁴⁰ Vergin, Nur “Değişim ve Süreklilik”, **Türkiye Günlüğü**, Sayı: 25, Kış 1993 s. 72.
- ⁴¹ Lewis, **Modern Türkiye’nin Doğuşu** s. 20.
- ⁴² Açıköz, “Türk Müslümanlığı’nda İslam İle Bütünleşen Türk Kültür Motifleri”, s. 42.
- ⁴³ Kahraman, “**Türk Müslümanlığı’nın Sosyolojik Boyutları**”, s. 79-80.
- ⁴⁴ Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, s. 11.
- ⁴⁵ Kahraman, “**Türk Müslümanlığı’nın Sosyolojik Boyutları**”, s. 80.
- ⁴⁶ Hocaoğlu, Durmuş “Millî Mutabakat Çerçevesinde Sünnilik ve Alevilik”, **Köprü**, (Bahar 98), s. 53.
- ⁴⁷ Siyasilerin oy kaygısıyla yaptıkları bu değerlendirmelere, bazı asker ve aydınlarda, Alevi-Bektaşiliğin gerçek Türk Müslümanlığı olduğunu öne süren yorumlarıyla destek verdiler. Durum böyle olunca, Sünni kesimde beklenen tepkiyi gösterdi ve Türkiye’nin gündemini meşgul eden yapay bir “Türk Müslümanlığı olur mu olmaz mı” tartışması başladı. Ocak, Ahmet Yaşar (2003), **Türkler, Türkiye ve İslam**, 6.Baskı, İstanbul: İletişim Yayınları, s. 149.
- ⁴⁸ Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, s. 147-148.
- ⁴⁹ Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, s. 154-155.
- ⁵⁰ Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, s. 148.
- ⁵¹ Ocak, **Türkler, Türkiye ve İslam**, s. 155-156.
- ⁵² Kahraman, “**Türk Müslümanlığı’nın Sosyolojik Boyutları**”, s. 81.
- ⁵³ Kahraman, “**Türk Müslümanlığı’nın Sosyolojik Boyutları**”, s. 7.